

фінансового характеру з боку центральних органів влади. Як наслідок, труднощі у формуванні політично або адміністративно однорідної виконавчої влади. У зв'язку із цим мер значною мірою відіграє символічну роль.

За третьою моделлю, місцеві і регіональні органи мають значну автономію, а виборні ради й мери несуть колективну відповідальність. Водночас центральні органи влади можуть справляти значний юридичний та фінансовий вплив на місцеву владу. На деяких ділянках центральна влада може мати більше повноважень, а на деяких – значною автономією володіє місцева влада. Така ієрархія – це суміш перших двох моделей. Вона застосовується в Данії, Фінляндії, Норвегії та Швеції, а також у Чехії та Угорщині.

IV. Висновки

Аналізуючи Закони України “Про місцеве самоврядування в Україні” [1] та “Про місцеві державні адміністрації”, можна зробити висновок, що найоптимальнішим варіантом взаємодії органів державної влади та місцевого самоврядування є модель, заснована на концепції взаємозалежності, яка дає змогу нашій країні, що й досі перебуває на шляху пошуку оптимальної моделі організації влади, не протиставляти державні та місцеві органи влади, а враховувати їхні інтереси, створювати баланс між ними.

Також ми вважаємо, що ефективним методом функціонування державної влади в демократичній країні є її децентралізація, яка передбачає передачу центром окремих повноважень місцевому самоврядуванню. Визнання самостійності органів місцевого самоврядування у вирішенні питань, що входять до їх компетенції, не заперечує можливості здійснення контролю з боку

центральної влади за їхньою діяльністю. Так, адміністративний контроль передбачає постійний нагляд за діяльністю місцевих виборних органів, який здійснюється посадовими особами, призначеними з центру, затвердження центральною владою деяких актів, а також скасування небажаних для неї актів, розпуск місцевих представницьких органів та зміщення місцевих виборних посадових осіб.

Як показує світовий досвід, ефективної взаємодії державних і місцевих органів влади можна досягти лише тоді, коли система місцевого самоврядування буде не “нижчою ланкою” органів державної влади у їхній ієрархії або їх “додатком”, а самостійним інститутом влади. Тому вирішення цієї проблеми є одним з основних етапів реформування системи місцевого самоврядування та побудови демократичної держави.

Література

1. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України // Голос України. – 1997. – 12 червня. – С. 5–13.
2. Оффердал О. Местное самоуправление в Скандинавии: достижения и перспективы / О. Оффердал // Полис. – 1999. – № 2. – С. 155–167.
3. Поповски В. Местное самоуправление в Республике Македонии / В. Поповски // Вестник Московского университета. Серия 11 : Право. – 1999. – № 12. – С. 79–87.
4. The Blackwell Encyclopedia of Political Institutions / [Ed.V. Bogdanor]. – Oxford : Blackwell. – XVI. – 667 p.
5. Local Government in Europe: Trends and Developments / [Ed.R.Batley, G. Stoker]. – Houndmills : Macmillan, 1991. – XIV. – 239 p.

УДК 351.82:338.109.8

ДЕРЖАВНЕ РЕГУЛЮВАННЯ ІНВЕСТИЦІЙНОЇ ПРИВАБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНИХ АПК НА ЗАСАДАХ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

Чернятин А.С.

аспірант Харківського регіонального інституту

Annotation

In the article conceptual approaches to formation of investment appeal of regional agrarian and industrial complexes are proved on the basis of steady development.

Анотація

У статті визначено концептуальні підходи до формування інвестиційної привабливості регіональних АПК на засадах сталого розвитку.

Ключові слова

Державне регулювання, інвестиційна привабливість, регіональні АПК, сталий розвиток.

I. Вступ

Тривалий час вважалося, що місія людини на Землі полягає в підкоренні природи, тобто в здобутті ряду перемог над нею. Людина розглядала природу, насамперед, як джерело свого існування, а не як об'єкт тур-

боти й охорони. Суспільство такого типу фактично жило за рахунок майбутніх поколінь. Як наслідок – на початку XXI ст. світ зіткнувся з глобальними природно-екологічними та соціально-економічними проблемами.

Ці обставини змусили прогресивну міжнародну громадськість та відомі недержавні міжнародні організації, такі як Римський клуб (із його знаменитою працею “Межі зростання” [12]), Міжнародний інститут прикладного системного аналізу (Австрія), Міжнародну федерацію інститутів перспективних досліджень та інші, започаткувати новий підхід до подолання зазначених глобальних проблем, який здобув назву – концепція сталого розвитку (*sustainable development*). Він значною мірою став продовженням концепції ноосфери, сформульованої академіком В. Вернадським ще в першій половині XX ст. Суть його полягає в обов’язковій узгодженості економічного, екологічного та людського розвитку таким чином, щоб від покоління до покоління не знижувались якість і безпека життя людей, не погіршувалася стан довкілля й відбувався соціальний прогрес, який урахує потреби кожної людини [10].

Вагомий внесок у розробку цього напрямку досліджень зробили такі українські вчені, як: І.К. Бистряков, Б.М. Данилишин, Д.С. Добряк, С.І. Дорогунцов, О.П. Канаш, В.О. Леоніць, І.І. Лукінов, Н.З. Милащенко, Л.Я. Новаковський, О.О. Созінов, А.Я. Сохнич, А.Г. Тихонов, В.М. Трегубчук, А.М. Третяк, О.В. Шубравська та ін.

Незважаючи на особливу гостроту для України проблем, які постали перед людством наприкінці XX ст., на їх масштаби та глибинний характер, продовжується практика прийняття економічних, соціальних, технологічних і екологічних рішень без необхідного ув’язування їх у єдину комплексну систему на основі перспективної та збалансованої стратегії розвитку України в XXI ст.

Тому в умовах зростання глобалізаційних викликів соціального, економічного й екологічного характеру, посилення їх впливу на майбутній розвиток країн, виникає необхідність привернення уваги також до проблем формування інвестиційної привабливості регіональних АПК в Україні на засадах сталого розвитку та визначення стратегічних напрямів державної політики щодо шляхів їх розв’язання.

II. Постановка завдання

Метою статті є визначення концептуальних підходів до формування інвестиційної привабливості регіональних АПК на засадах сталого розвитку.

III. Результати

Термін “сталий розвиток” є офіційним українським відповідником англійського те-

рміна *sustainable development*, дослівний переклад якого з урахуванням контексту може бути “життєздатний розвиток”, а розширене його тлумачення – “всебічно збалансований розвиток”.

Сталий розвиток у формулюванні ООН – це розвиток суспільства, що дає змогу задовольняти потреби нинішніх поколінь, не завдаючи при цьому шкоди можливостям майбутніх поколінь для задоволення їхніх власних потреб.

Теорія сталого розвитку є альтернативою парадигмі економічного зростання, яка ігнорує екологічну небезпеку від розвитку за екстенсивною моделлю. Автором інноваційної економічної теорії сталого розвитку, системно висвітленої в монографії “По за зростанням. Економічна теорія сталого розвитку” (“Beyond Growth. The Economics of Sustainable Development”), є провідний дослідник економічних аспектів забруднення довкілля, колишній економіст Світового банку Г. Дейлі. Спираючись на визначення Комісії ООН та науковий аналіз, Г. Дейлі логічно тлумачить термін “сталий розвиток” як гармонійний, збалансований, безконфліктний прогрес усієї земної цивілізації, груп країн (регіонів, субрегіонів), а також окремо взятих країн нашої планети за науково обґрунтованими планами (методами системного підходу), коли в процесі неухильного інноваційного інтенсивного (а не екстенсивного) економічного розвитку країн одночасно позитивно вирішується комплекс питань щодо збереження довкілля, ліквідації експлуатації, бідності та дискримінації як кожної окремо взятої людини, так і цілих народів чи груп населення, у тому числі за етнічними, расовими чи статевими ознаками [2].

Ряд теоретиків і прихильників сталого розвитку вважають його найбільш перспективною ідеологією XXI ст. і навіть усього третього тисячоліття, яка, з поглибленням наукової обґрунтованості, витіснить усі існуючі світоглядні ідеології як такі, що є фрагментарними, неспроможними забезпечити збалансований розвиток цивілізації.

Підготовка і схвалення більшістю країн світу у 1992 р. “Порядку денного на XXI століття” (“Agenda 21”, Глобальна конференція ООН з довкілля та розвитку, 1992 р., Ріо-де-Жанейро, Бразилія) створила політичні передумови для переходу людства до сталого розвитку [14].

У 1997 р. Генеральною Асамблеєю ООН на спеціальній сесії “Планета Земля +5” ухвалена Програма дій із подальшого впровадження “Порядку денного на XXI століття”. В документі наголошується, що *забезпечення сталого розвитку вимагає ув’язки та інтеграції його економічних, екологічних і соціальних цілей*. Економічний і соціальний розвиток та охорона навколишнього сере-

довища є взаємозалежними компонентами сталого розвитку, що доповнюють один одного. Економічне зростання є необхідною передумовою економічного і соціального розвитку всіх країн. Однак економічне зростання може сприяти сталому розвитку тільки в тому разі, якщо забезпечене повномасштабне використання його благ, і тому має відбуватися з урахуванням принципів рівності, справедливості, а також соціальних й екологічних факторів. Відповідно до цього документа, до 2002 р. в усіх країнах мають бути розроблені національні стратегії сталого розвитку. Країни, що вже розробили національні стратегії, мають продовжувати свої зусилля щодо їх вдосконалення та ефективного впровадження. Необхідно також активно сприяти розробці місцевих порядків денних на XXI ст. та інших місцевих програм сталого розвитку [15].

Останніми роками виникають нові глобальні соціально-економічні й екологічні явища загрозливого характеру, що суттєво впливають на ситуацію в Україні, зокрема, продовольча й енергетична кризи і зміна клімату, які мають взаємопов'язаний характер, несприятливо впливаючи на найуразливіші верстви населення і перешкоджаючи здійсненню цілей, сформульованих у Декларації тисячоліття. Для пом'якшення наслідків цих криз ООН рекомендувала урядам розробити комплексні і скоординовані плани дій, продовжуючи неухильно рухатися шляхом сталого розвитку.

На жаль, незважаючи на суттєві теоретичні і практичні напрацювання, Україна не відноситься до лідерів у сфері формування концепції сталого розвитку як глобальної довготривалої програми розвитку в XXI ст. Участь України у всесвітніх самітах 1992 та 2002 рр., спеціальній сесії Генеральної Асамблеї ООН 1997 р. та інших форумах, присвячених цій проблематиці, зводилася, фактично, до ролі спостерігача. До цього часу Україна не сформувала офіційну національну позицію стосовно глобальної концепції сталого розвитку і ролі країни в цьому процесі, не прийнято відповідну національну стратегію та не затверджено концептуальні засади переходу до сталого розвитку. При цьому існує реальна небезпека нав'язування Україні неприйнятних чи нездійсненних міжнародних зобов'язань, залучення до неперіоритетних для неї програм. Відсутність сформованої позиції України щодо власної стратегії сталого розвитку стає важливим фактором загрози національній безпеці держави.

І тому сьогодні стратегія сталого розвитку України як окремий інструмент реалізації державної політики дуже важлива. Формування концепції та стратегії сталого розвитку є необхідним кроком, який зробили більшість країн Європи. Так, у європейських

країнах функціонують відповідні Комітети з питань сталого розвитку, які відіграють одну з ключових ролей у формуванні урядами програм дій. Більше того, відсутність концепції може стати перепорою на шляху інтеграції України в Європейський Союз, оскільки нашою державою взято на себе ряд відповідних зобов'язань.

Сьогодні в умовах кризи за наявності ефективної стратегії та відповідних програм сталого розвитку України можна використати кризу як шанс вийти на якісно новий рівень розвитку економіки.

Тому головними завданнями державного управління сталим розвитком є забезпечення формування: єдиного комплексного стратегічного плану дій, спрямованого на соціально-економічний розвиток країни; спеціалізованих структур вищої виконавчої влади (Національну комісію сталого розвитку при Уряді було ліквідовано у 2003 р., а Національну раду зі сталого розвитку при Президентові – у 2007 р. При цьому у вересні 2009 р. Постановою Кабінету Міністрів України № 997 було створено Національну раду зі сталого розвитку України); механізмів відповідного зворотного зв'язку з громадськістю всіх владних структур для підвищення ефективності державного управління у вирішенні поточних і перспективних проблем сталого розвитку України; покращення взаємодії з міжнародними організаціями у вирішенні найбільш актуальних глобальних проблем.

Сьогодні стратегія сталого розвитку України як окремий інструмент реалізації державної політики відсутня. Але Комітет Верховної Ради України з питань науки і освіти неодноразово на засіданнях розглядав питання сталого розвитку України, його наукового і законодавчого забезпечення, зокрема – 13.03.2009 р., ухваливши рішення щодо створення робочої групи, якій доручено, узагальнивши сучасний досвід роботи стосовно формування і реалізації стратегій сталого розвитку, підготувати проект Стратегії сталого розвитку України (з урахуванням Декларації тисячоліття ООН та Цілей тисячоліття в галузі розвитку в період до 2015 р.) та затвердивши 10.06.2009 р. персональний склад цієї групи, доручивши академіку Національної академії наук України М.З. Згуровському очолити цю групу та організувати її роботу.

Прийняття запропонованого проекту матиме позитивне значення для вдосконалення організації діяльності органів державної влади, спрямованої на забезпечення сталого розвитку України, що актуалізується в умовах нових глобалізаційних викликів, стимулюватиме розробку відповідних нормативно-правових актів.

Для України, яка шукає свій шлях, дуже важливо не припуститися принципових помилок. Ризик полягає в тому, що значно легше віддати перевагу успішному “шаблону”, зокрема зовні привабливому економічному розвитку, без урахування в єдиній, цілісній моделі екологічної та соціальної сфер. Тим більше, що втілення концепції сталого розвитку не гарантуватиме швидкого зростання добробуту людей, натомість вимагатиме напруженої роботи й консолідованих зусиль політиків, управлінців, учених та громадянського суспільства України. Ще однією умовою сталого розвитку є політична воля з боку вищого керівництва держави на те, щоб пройти важким, але єдино правильним шляхом.

Виходячи з вищевикладеного та з метою вдосконалення державного регулювання інвестиційної привабливості регіональних АПК України, доцільним є розробка концепції формування інвестиційної привабливості регіональних АПК саме на засадах сталого розвитку.

Методологія розробки концепції формування інвестиційної привабливості регіональних АПК включає проведення SWOT-аналізу, який дає змогу залучати зацікавлених осіб та враховувати їхні пропозиції, і водночас є доступною та простою в застосуванні.

В результаті опрацювання матеріалів багатьох нормативно-правових документів органів державної влади різних рівнів щодо розвитку АПК України [6–9], наукових та навчальних видань [1; 3–5; 11; 17], статистичних матеріалів [16], а також за результатами проведення відповідних семінарів, круглих столів [13], власного досвіду сформовано матрицю SWOT-аналізу формування інвестиційної привабливості регіональних АПК України.

SWOT-аналіз дав можливість не випустити з уваги кінцеву мету всіх розрахунків й обґрунтувань – дати відповідь на питання про стратегічні напрями розвитку, що дають змогу активізувати природні переваги, елімінувати недоліки, використовувати всі можливості, що відкриваються, й уникнути потенційних небезпек.

Після проведення SWOT-аналізу визначено цілі та принципи формування інвестиційної привабливості регіональних АПК з метою сталого розвитку економіки України.

До системи цілей належать бачення майбутнього, місія, стратегічні цілі (довгий термін), операційні цілі (середній термін), оперативні завдання (короткий термін).

Бачення майбутнього – це елемент довгострокового планування розвитку об’єкта регулювання. Він окреслює різнобічний оптимістичний погляд на формування інвестиційної привабливості регіональних АПК у майбутньому і є основою тих завдань, вико-

нання яких має бути визначено концепцією. Бачення майбутнього окреслено за результатами аналізу багатьох нормативно-правових документів органів державної влади різних рівнів щодо стратегічного розвитку АПК України, зокрема, Концепції збалансованого (сталого) розвитку агроєкосистем в Україні на період до 2025 р., яка була затверджена наказом Міністерства аграрної політики України від 20.08.2003 р. № 280, Комплексної програми реалізації на національному рівні рішень, прийнятих на Всесвітньому саміті зі сталого розвитку, на 2003–2015 рр., затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 р. № 634, в основу яких покладено ідеї і принципи, задекларовані конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку (Ріо-де-Жанейро, 1992 р.) та Всесвітнім самітом зі збалансованого розвитку (Йоганнесбург, 2002 р.), наукових і навчальних видань, а також за результатами проведення відповідних семінарів, круглих столів і конференцій.

У процесі проведення цих заходів бачення майбутнього інвестиційної привабливості регіональних АПК України концентрувалося на:

- екологічному високотехнологічному агропромислому виробництві з використанням енерго- і ресурсоощадних технологій;
- ефективному господарюванні підприємств ринкового типу з належним рівнем державного (особливо цінового) регулювання й підтримки;
- розвинутій аграрній сфері з надійним ринком збуту, існуванням державного замовлення і державних інвестицій;
- експортоорієнтованому, багатокладному АПК з елементами концентрації, кооперації, спеціалізації, де держава має взяти на себе обов’язок реалізовувати надлишкову продукцію, а також на характеристиці аграрної сфери як такої, що розв’язує соціальні проблеми людей, забезпечена кадрами і професіоналами-керівниками, в якій існують МТС, лізинг і довгострокове пільгове кредитування, працюють чесні та порядні держслужбовці і яка забезпечує продовольчу безпеку держави.

Узагальнюючи, можна сформулювати бачення майбутнього інвестиційної привабливості регіональних АПК України на засадах сталого розвитку таким чином: екологічне, з енерго- і ресурсоощадними високими технологіями агропромислового виробництва з ефективними підприємствами ринкового типу, належним рівнем державного (особливо цінового) регулювання, підтримки і надійним ринком збуту продукції, експортоорієнтований, багатокладний з елементами концентрації, кооперації, спеціалізації АПК,

забезпечений кадрами і професіоналами-керівниками та такий, що розв'язує соціальні проблеми людей та забезпечує продовольчу безпеку держави.

З баченням майбутнього тісно пов'язана така категорія, як місія. Вона виражає вищий сенс, мету процесу регулювання в майбутньому і може бути обґрунтована та визначена лише за умов чіткого уявлення про соціально-політичну та економічну ситуацію тощо. Звідси місія формування інвестиційної привабливості регіональних АПК України на засадах сталого розвитку – екологізація агропромислового виробництва та підвищення його економічної ефективності на основі енерго- й ресурсощадних високотехнологій для задоволення потреб внутрішнього та світового ринку у високоякісній, екологічно чистій, конкурентоспроможній агропромисловій продукції.

Стратегічні цілі формування інвестиційної привабливості регіональних АПК України на засадах сталого розвитку – це описані у формальному вигляді орієнтири, яких бажано досягти в довго-, середньо- та короткострокових періодах. Для визначення стратегічних цілей необхідно використовувати системний підхід, тобто створювати систему цілей, яка б відображала процес формування інвестиційної привабливості регіональних АПК України на засадах сталого розвитку з точки зору як внутрішнього, так і зовнішнього середовища та була підпорядкована місії. Це можна забезпечити за допомогою деконпозиції цілей або розроблення “дерева цілей”. Виходячи з наведеного, стратегічною метою формування інвестиційної привабливості регіональних АПК України на засадах сталого розвитку має бути досягнення сталого та високоефективного розвитку агропромислового виробництва для задоволення потреб внутрішнього та зовнішнього ринків у агропромисловій продукції (вершина “дерева цілей”).

Зміст цілей має відповідати також завданням вирішення визначених раніше головних проблем та реалізації стратегічної мети формування інвестиційної привабливості регіональних АПК України на засадах сталого розвитку. Пріоритетність досягнення цілей обґрунтовується ранжируванням проблем формування інвестиційної привабливості АПК на регіональному рівні за мірою невідкладності їхнього розв'язання. Тому операційними цілями мають бути:

1. Підвищення ефективності агропромислового виробництва.
2. Забезпечення конкурентоспроможності агропромислової продукції на внутрішньому та зовнішньому ринках.
3. Технічне та технологічне оновлення агропромислового виробництва.

4. Гарантування екологічної безпеки держави.

5. Створення цивілізованих умов для проживання в сільській місцевості.

Формування умов інвестиційної привабливості регіональних АПК України має відбуватись на основі таких принципів, як:

- відповідальність держави за стан справ щодо технічного переоснащення аграрної сфери АПК;
- нарощування інвестиційного потенціалу та інноваційності агропромислового виробництва;
- спеціалізація, кооперація, кластеризація та концентрація виробництва;
- використання енергоощадних технологій;
- нарощування експортного потенціалу АПК;
- екологізація агропромислового виробництва;
- захист й підтримання належного стану навколишнього природного середовища;
- спрямованість на добробут селян і їхній соціальний захист;
- залучення всіх зацікавлених сторін у досягненні цілей формування інвестиційної привабливості АПК регіонів України на засадах сталого розвитку.

IV. Висновки

Досягнення визначеної стратегічної мети та операційних цілей при дотриманні зазначених принципів, на наш погляд, дасть змогу вивести регіональні АПК України на якісно новий етап розвитку, забезпечити продовольчу та екологічну безпеку країни, соціальний розвиток сільських територій та підвищити добробут усього населення країни.

Література

1. Данилишин Б.М. Макроекономічне регулювання інвестиційних процесів / Б.М. Данилишин, М.Х. Корецький, Н.В. Дацій ; НАН України, Рада по вивч. продукт. сил України. – К., 2007. – 204 с.
2. Дейлі Г. Поза зростанням. Економічна теорія сталого розвитку / Г. Дейлі. – К. : Інтелсфера, 2001. – 312 с.
3. Депресивні території: шляхи виходу із кризи : метод. рек. / [авт. кол.: В.В. Говоруха, А.О. Дегтяр, В.В. Мамонова та ін.]. – К. : НАДУ, 2008. – 56 с.
4. Державне регулювання як інструмент підвищення конкурентоспроможності регіонів / М. Бутко, Л. Подоляк // Економіка України. – 2007. – № 6. – С. 36–44.
5. Дегтяр А.О. Фінансовий лізинг як механізм інвестування аграрного виробництва : монографія / А.О. Дегтяр, М.А. Латинін, В.О. Галушко. – Х. : Магістр, 2010. – 200 с.
6. Про державну підтримку сільського господарства України : Закон України від 24.06.2004 р. № 1877-IV: станом на 04.02.2009 р. / Верховна Рада України. –

Держава та регіони

- К. : Парлам. вид-во, 2009. – № 26. – С. 323.
7. Про інвестиційну діяльність : Закон України від 18.09.1991 р. № 1560-XII: станом на 25.12.2008 р. / Верховна Рада України. – К. : Парлам. вид-во, 2009. – № 19. – С. 257.
  8. Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року : Закон України від 18.10.2005 р. № 2982-IV: станом на 18.10.2005 р. // Офіційний вісник України. – 2005. – № 45. – С. 11.
  9. Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві : Закон України від 17.10.1990 р. № 400-XII: станом на 03.03.2005 р. / Верховна Рада України. – К. : Парлам. вид-во, 2005. – № 16. – С. 259.
  10. Згуровський М.З. Україна у глобальних вимірах сталого розвитку [Електронний ресурс] / М.З. Згуровський // Дзеркало тижня. – 2006. – № 19 (598). – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3100/53397/>.
  11. Латинін М.А. Аграрний сектор економіки України: механізм державного регулювання : монографія / М.А. Латинін. – Х. : Магістр, 2006. – 376 с.
  12. Медоуз Д. Пределы роста. 30 лет спустя: [пер. с англ.] / Д. Медоуз, Й. Рандерс, Д. Медоуз. – М. : Академкнига, 2007. – 342 с.
  13. Привабливий інвестиційний клімат в Україні як необхідна умова економічного зростання : матеріали круглого столу. – К. : Український національний центр політичних досліджень, 2001. – 56 с.
  14. Програма дій “Порядок денний на XXI століття” (“AGENDA 21”): ухвалена конференцією ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро (Саміт “Планета Земля”, 1992 р.) – К. : Інтелсфера, 2000. – 359 с.
  15. Програма дій з подальшого впровадження “Порядку денного на XXI століття” (Ріо+5) : [пер. з англ.]. – К. : Інтелсфера, 2003. – 58 с.
  16. Статистичний щорічник “Сільське господарство України” за 2008 рік / Держ. ком. статистики України; [за заг. кер. Ю.М. Остапчука]. – К., 2009. – 371 с.
  17. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–2020 роки в умовах глобалізаційних викликів / [авт.-упоряд.: Г.О. Андрощук, І.Б. Жилияєв, Б.Г. Чижевський, М.М. Шевченко]. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 632 с.